

№ 33 (2023) С. 164–177
National Academy of Fine Arts and Architecture
Collection of Scholarly Works
«Ukrainian Academy of Art»
ISSN 2411–3034
Website: <http://naoma-science.kiev.ua>

УДК +7.011.3(450)+7.067.3(450)+7.027.2(450)
ORCID ID: 0000-0003-4993-1271
DOI <https://doi.org/10.32782/2411-3034-2023-33-19>

Наталія Корчина

*аспірантка факультету теорії
та історії мистецтва*

*Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури*

nataliia.korchyna@naoma.edu.ua

Науковий керівник – Т. Р. Тимченко, кандидат мистецтвознавства, доцент

ДОСВІД ІТАЛІЇ У ПЕРЕОСМИСЛЕННІ ФАШИСТСЬКОЇ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ НА ПРИКЛАДІ БАРЕЛЬЄФУ МУССОЛІНІ В БОЦЕН/БОЛЬЦАНО

Анотація. Мета цієї статті – проаналізувати, як італійці переосмислили “важку спадщину” фашистського режиму через додавання сучасної інсталяції до барельєфу Муссоліні в м. Боцен/Больцано (Південний Тіроль).

Методологія дослідження є міждисциплінарною. Методи дослідження поєднують історичний, політологічний, мистецтвознавчий, культурологічний та соціальний підходи до вивчення проблематики.

Основні результати дослідження дозволяють стверджувати, що цитата філософині Ханни Арендт «Жодна людина не має права підкорятися», додана до фашистського барельєфу у Боцен/Больцано, опротестовує викарбуване на рельєфі гасло Муссоліні «Вір, підкоряйся, борися!». Вона привертає увагу громадськості до цінності критичного мислення, важливості індивідуального вибору людини щодо виконання законів моралі і до відповідальності, що виникає в результаті вжитих дій. Сучасна інсталяція нагадує людям, що сліпе слідування пропаганді націонал-фашизму призвело до етнічних конфліктів, расизму та геноциду, і що покора Муссоліні давала його поплічникам хибне переконання у знятті колективної та індивідуальної відповідальності за скоєні злочини.

Висновки дослідження. Креативне рішення щодо політики пам'яті в багатонаціональній та багатомовній громаді провінції Боцен/Больцано, що була у складі Австро-Угорщини, пережила італійську анексію, фашистський режим, правління демократичної республіки Італії з центром в Римі і нарешті домоглася власної автономії з відновленням прав німецькомовної громади, заслуговує на скрупульозне вивчення в Україні, бо є прикладом реконтекстуалізації існуючого пам'ятника тоталітарного режиму, що протягом 50 років провокував пасивні та активні протести мешканців. Влада Боцен/Больцано зробила непростий вибір – не знищити, а перетворити барельєф на місце пам'яті, унікальний простір, де глядач зазирає в безодню найстрашніших спогадів, щоб уникнути їх повторення в майбутньому. Переосмислення важкої спадщини в Боцен/Больцано може стати для України прикладом вирішення дискурсивних історичних питань й пошуку способів декомунізації та дерусифікації монументально-меморативних творів, що викликають незадоволення чи обурення серед українців.

Ключові слова: меморіально-меморативні твори, колективна пам'ять, важка спадщина, фашистські пам'ятки, реконтекстуалізація, Південний Тіроль, Італія.

Nataliia Korchyna

*doctoral student of the Department of Theory
and History of Art*

National Academy of Fine Arts and Architecture nataliia.korchyna@naoma.edu.ua

Academic mentor – T. Tymchenko, PhD in Art History, Associate Professor

**ITALIAN EXPERIENCE OF RECONTEXTUALIZING THE FASCIST
MONUMENTAL HERITAGE BASED ON THE STUDY
OF THE MUSSOLINI BAS-RELIEF IN BOZEN-BOLZANO**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze how Italians have redefined their bitter legacy of the fascist regime by adding a contemporary installation to the Mussolini bas-relief in Bozen-Bolzano, South Tyrol.*

The research methodology is interdisciplinary. The research methods combine historical, political science, art history, cultural and social approaches to the study of the issue.

The main results of the research show that a quote by philosopher Hannah Arendt "No one has the right to obey" added to the fascist bas-relief in Bozen-Bolzano refers to Mussolini's command "Believe, obey, fight!" carved in it. It draws public's attention to the value of critical thinking, the importance of individual choice to violate or not to violate the laws of morality, and the responsibility that follows from the actions taken. The installation reminds people that blind adherence to the propaganda of National Fascism led to ethnic conflicts, racism, and genocide, and that Mussolini's obedience gave his henchmen the false belief that collective and individual responsibility for their crimes absolved them of responsibility.

Conclusions. *The creative approach to memory politics in the multinational and multilingual community of the Bozen-Bolzano province, which was part of Austria-Hungary, annexed by Italy, survived the fascist regime, became part of a democratic republic centered in Rome, and eventually gained its own autonomy and restored the rights of the German-speaking community, deserves a thorough study in Ukraine as an example of re-contextualizing an existing monument to a totalitarian regime that provoked passive and active protests from residents for 50 years. The authorities in Bozen-Bolzano made the difficult choice not to destroy the monument but to turn the Mussolini bas-relief into a place of memory, a unique space where the viewer looks into the abyss of the most terrible memories in order to avoid their repetition in the future. Rethinking the difficult heritage in Bozen-Bolzano can give Ukrainians an example of how to address controversial historical issues and find ways to de-communize and de-russify monumental and memorial works that provoke discontent or resentment among them.*

Key words: *monumental and memorial works, collective memory, difficult heritage, fascist monuments, recontextualization, South Tyrol, Italy.*

Постановка проблеми. Починаючи з часів Майдану, анексії Криму та військового вторгнення Російської Федерації на схід України у 2014 році, українці руйнують пам'ятники, встановлені за часів Радянського Союзу. Прийняття Закону України про декомунізацію у 2015 році легалізувало бажання більшості громадян країни позбутися наочного нагадування про нещодавнє комуністичне тоталітарне минуле. Після 24 лютого 2022 року знищуються та демонтуються пам'ятники не тільки комуністичним діячам, а й діячам мистецтва. Однак в українському суспільстві не всі підтримують такі дії.

Актуальність дослідження. Зважаючи на неоднозначність трактування даного явища, перспективним є звернення до досвіду Італії у застосуванні художніх прийомів і практик задля дистанціювання від пам'яток тоталітарного минулого. Це сприятиме розумінню доцільності або недоцільності знищення існуючих пам'ятників та переосмисленню

монументально-меморативних творів, що маркують цінності, які наше суспільство більше не підтримує.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В Італії дискусії навколо фашистських пам'ятників виникли одразу ж після повалення фашистського режиму у 1943 році і тривають до сьогодні. Останнім часом, зі зростанням в Італії популярності правих націоналістичних партій, обговорення доцільності збереження фашистського спадку набуло особливої гостроти як в самій країні, так і за її межами.

Серед останніх ґрунтовних академічних досліджень монументальної спадщини епохи Муссоліні та його значення для сьогодення можна згадати книги, дисертації та статті таких науковців як Джошуа Артурса (Joshua Arthurs) [1; 2; 3], Фламінії Бартоліні (Flaminia Bartolini) [4; 5; 6], Беттіни Райтц-Йоссе (Bettina Reitz-Joosse) та Хана Ламерса (Han Lamers) [7], Арістотеля Калліса (Aristotle

Kallis] [8], Яна Неліса (Jan Nelis) [9; 10], Ханні Малоун (Hannah Malone) [11], Валентини Фолло (Valentina Follo) [12], Аланні Кемпбелл (Alannah Campbell) [13].

Фашистські пам'ятки безпосередньо у Боцен/Больцано досліджували Іріс Пупелла-Ногес (Iris Pupella-Noguis) [14], Джеральд Стайнахер (Gerald Steinacher) [15], Ізабелла Массам (Isabella Massam), Теодотос Нікола (Theodotos Nikola), Луїс Надь (Louis Nagy) та Пола О'Донохью (Paula O'Donohoe) [16], а також Андреа Карла (Andrea Carla) та Йоханна Міттергофер (Johanna Mitterhofer) [17].

Значний резонанс у світовій періодиці мали публікації Рут Бен-Гіат (Ruth Ben-Ghiat) в «The New Yorker» [18], Франческо Дами (Francesco Dama) в «Italy Segreta» [19], Джамп'єтро Віанелло (Giampietro Vianello) в «The Local» [20], Тома Кінгтона (Tom Kington) в «The Times» [21; 22], Бетані Белл (Bethany Bell) у «BBC News» [23], Карло Інверніцці-Аккетті (Carlo Invernizzi-Acetti) у «The Guardian» [24].

Серед останніх досліджень та публікацій стосовно знищення та збереження пам'яток тоталітарного радянського режиму в умовах декомунізації в Україні варто згадати праці Олександра Гриценка [25; 26], книгу Поліни Байцим та Євгена Нікіфорова [27], статті Надії Гончаренко [28; 29], Світлани Шліпченко [30; 31], Світлани Набок [32], Оксани Довгополової [33], публікації Ольги Балашової [34], Владислави Осьмак [35], Дмитра Шурхала [36], Євгенії Моляр [37].

До теми фашистської спадщини в Італії в українській публіцистиці зверталися Катерина Козлова в «BirdInFlight» [38], Андрій Коваленко в «Деро.ua» [39], Наталка Кудрик на «Радіо Свобода» [40], однак ґрунтовних академічних досліджень проведено не було. Тож ця стаття може стати відправною точкою в наступній розробці теми переосмислення монументального спадку тоталітарного режиму Італії.

Метою статті є аналіз практики переосмислення італійцями важкої спадщини фашистського режиму Муссоліні 1922–1943 років на прикладі барельєфу Муссоліні та сучасної інсталяції, доданої до нього, в місті Боцен/Больцано, столиці провінції Больцано в Південному Тіролі, Італія, як позитивного прикладу реконтекстуалізації пам'яток тоталітарного минулого, що може допомогти українському суспільству в переосмисленні радянської монументальної спадщини.

Виклад основного матеріалу.

“Важка спадщина” – термін, вперше застосований професоркою соціальної антропології Шарон Макдоналд (Sharon Macdonald) у 2009 році стосовно архітектури та монументально-меморативної спадщини, яку більшість націй хотіла б не мати через жорстокість скоєних злочинів в минулому [41, с. і]. Вона вивчала ставлення до нацистських пам'яток у Нюрнберзі після 1945 року. Італійський фашизм, що підтримував тісні зв'язки з нацистами, також залишив по собі незліченну кількість пам'яток важкої спадщини по всій території Італії, які й досі провокують полемічні дискусії та агресивні конфлікти в італійському суспільстві.

Фашистський диктатор Королівства Італії Беніто Муссоліні з 1922 по 1943 рік всіляко заохочував збереження культурної спадщини італійців, щоб пов'язати велич Римської імперії з новим фашистським рухом у країні. Він встановлював сотні нових пам'ятників та споруд, аби закарбувати фашистську ідеологію не лише в італійському ландшафті, а й в колективній пам'яті нації.

Серед них – спортивний комплекс «Форо Муссоліні» (зараз «Італійський форум») або Палац італійської культури чи Колізей Квадрато (квадратний Колізей, нині – штаб-квартира модного дому Фенді) в Римі, які мали конкурувати з архітектурою Ватикану та Медичі [22]. Споруди зазвичай оздоблювали мозаїками, картинами та скульптурами із зображенням фашистської символіки [18]. По всій країні встановлювали гігантські рельєфи, бюсти, статуї Муссоліні, на архітектурних спорудах розташовували цитати з його промов. Монети із зображенням вождя, плакати, фотографії, гравюри, навіть принти на одязі – все застосовували для повної окупації публічної сфери Італії [18].

Після Другої світової війни Італія опинилася в двійчастій ситуації. З одного боку, багато громадян підтримували Дуче і фашистський режим понад двадцять років, з іншого – Італія стала домівкою для найбільшого антифашистського опору в Західній Європі та найпотужнішої післявоєнної комуністичної партії [18]. Країна була спустошена Другою світовою та громадянською війнами, анархією та безладом [19]. Багато родин понесли важкі втрати; багатьох розділили політичні погляди. Нація була настільки психологічно виснажена, що “в 1946 році новий демократичний уряд оголосив амністію колишнім фашистам

і колабораціоністам”, у такий спосіб “уникнувши суду над фашистським режимом, подібного до Нюрнберзького” [19].

Визнання колективної провини за злочини, скоєні під час фашистського режиму, в Італії не відбулося [19], на відміну від Німеччини, де в березні 1946 року було прийнято закон “Про звільнення народу від націонал-соціалізму та мілітаризму”, який заборонив ритуали нацистської республіки, гітлерівське вітання та символіку Третього Рейху [42]. В Італії сотні фашистських меморіалів залишилися недоторканими. Союзники не хотіли сприяти поширенню влади зростаючої Комуністичної партії [18], тож після війни Контрольна комісія союзників “рекомендувала знищити лише найбільш очевидні та «неестетичні» пам’ятники” [18], символіку та емблематику, а “решту перенести до музеїв або просто закрити тканиною чи фанерою” [18].

Хоча Закон Скемба (Legge Scelba) 1952 року забороняв реорганізацію “розпущеної Італійської фашистської партії” та публічні демонстрації на її підтримку [43], в ньому не згадувалися численні мистецькі витвори режиму Муссоліні. Закон Ледже Манчіно (Legge Mancino) 1993 року підтримав “заборону публічного звеличення фашизму і мови ненависті” та санкціонував заборону будь-якої “дискримінації расових, релігійних чи етнічних меншин” [43], в тому числі за допомогою емблем та символів [20]. Але на той час фашистські пам’ятники розглядалися вже як невід’ємна частина культурної спадщини Італії і стали об’єктами захисту з боку всіх політичних сил [18].

Через зростаючу популярність неофашистських рухів та правих партій в Італії, у 2017 році був запропонований третій закон (Legge Fiano), названий на честь його автора, депутата від лівої Демократичної партії Еммануеле Фіано, чий батько був депортований до нацистського концтабору в Освенцимі [44]. Він закликав заборонити розповсюдження будь-яких «предметів, зображень чи символів», пов’язаних з фашизмом чи нацизмом [20]. Однак праві політичні партії виступили проти закону Фіано, стверджуючи, що він становить невинуватну загрозу свободі слова, гарантованої конституцією Італії [20]. А нова пані прем’єр-міністр Італії Джорджія Мелоні, добре відома своєю підтримкою постфашистських партій [45], навіть назвала цей закон «безглуздя, що руйнує свободу» [20]. Відповідно законопроект Фіано не набрав потрібну кількість голосів в Сенаті і не був прийнятий [20].

Через складності доведення в суді, що пам’ятки мистецтва та архітектури фашистського режиму підштовхують народ до агресії та ненависті, вони й досі знаходяться в публічному просторі Італії, і вже 80 років поспіль є тригерами полемічних дискусій та масових сутичок між неофашистами та антифашистами.

Певні фашистські пам’ятки й досі виконують своє призначення, як майже століття тому. Серед них – один із найграндіозніших громадських проєктів, розроблений і реалізований за часів правління Беніто Муссоліні, – спортивний комплекс «Форум Муссоліні» в Римі (1932–1937), що відіграв центральну роль у фашистській пропаганді спорту з метою поповнення армії фізично розвинутою молоддю. Його перейменували в «Італійський Форум» і прибрали текст фашистської присяги з мозаїк [12, с. viii]. Тим не менш, він і досі зустрічає відвідувачів 40-метровим 300-тонним обеліском Муссоліні із надписом «MVSSOLINI DVX» – «Муссоліні вождь», а його мозаїки містять фашистські символи [12, с. viii].

Іронія полягає в тому, що Муссоліні продумав, як пропагувати фашизм навіть після знесення обеліску. На цей випадок він залишив нащадкам капсулу із Кодексом Форуму Муссоліні під ним, текст якого був написаний за його вказівкою науковцем Ауреліо Джузеппе Аматуччі (Aurelio Giuseppe Amatucci) [7, с. 1]. Дослідники Хан Ламерс та Беттіна Райтц-Йоссе зібрали всю дотичну інформацію, наявну в бібліотеках та колекціях, і з’ясували, що в кодексі представлено детальний опис становлення та підйому італійського фашизму та його лідера вічною латиною [7, с. 1]. В кодексі описані політичні, культурні та архітектурні досягнення фашизму з точки зору Муссоліні, який намагався у такий спосіб нав’язати майбутнім поколінням уявлення про фашизм [7, с. 1].

Деякі фашистські пам’ятки в Італії й досі є об’єктами поклоніння, як, наприклад, крипта Муссоліні на кладовищі Сан Кассіано в місці народження диктатора – селі Предаппіо, де його тіло було перепоховано 31 серпня 1957 року [43]. До неї тричі на рік збираються тисячі неофашистів, щоб відсвяткувати день народження «великого Дуче», початок його «тріумфального походу на Рим» та вшанувати його пам’ять в день смерті [43].

Проте зустрічаються поодинокі випадки переосмислення пам’яток фашистського режиму. Влада міста Боцен/Больцано на

півночі Італії підтримала бажання співгромадян, що засуджують фашизм у будь-яких його проявах, змінити барельєф Муссоліні в Боцен/Больцано, в тому числі заради припинення неофашистських настроїв в місті.

Багатофігурний *барельєф із зображенням Муссоліні* (іл. 1) розташовано на фасаді фінансового управління в м. Боцен/Больцано, яке до кінця Другої світової війни було штаб-квартирою націонал-фашистської партії та пов'язаних з нею організацій [46]. Барельєф був створений відомим скульптором Південного Тіролю Гансом Піффрадером (Hans Piffraeder), який був членом Фашистської спілки образотворчих мистецтв і переїхав до Боцен/Больцано у 1931 році [16, с. 3]. Роботи по створенню барельєфа тривали з 1939 по 1942 рік, одночасно із зведенням самого будинку Літторії-Латини (Casa Littoria) за архітектурним проєктом Гвідо Пелліццарі (Guido Pellizzari), Франциско Россі (Francisco Rossi) та Луїса Платтнера (Luis Plattner). [46].

Барельєф складається з 57 травертинових панелей різної ширини, але однакової висоти – 2,75 м кожна [46]. Їх розташовано у два ряди, що утворюють фриз довжиною 36 м, заввишки 5,5 м, площею 198 м², який важить близько 95 тон [46]. Такі грандіозні розміри твору, на думку дослідників, роблять його “найбільш вражаючим барельєфом фашистської епохи, який досі виставлено на огляд для широкого загалу” [46].

Композиції барельєфу та художня манера підлягала суворій цензурі з боку Комітету з будівництва Каса Літторія [46]. Контроль з боку влади можна простежити по підготовчих ескізах Ганса Піффрадера [46]. Багато з них було відхилено або докорінно змінено на етапі будівництва, зокрема, кінний портрет Муссоліні в центрі багатофігурної композиції [46]. Через постійну коректуру ескізів та технічні труднощі виконання проєкту просувалося повільно [46].

Три останні травертинові панелі прибули до Боцен/Больцано лише за два місяці до падіння фашизму в центральній та південній Італії [46]. Але через те, що Дуче втік на північ Італії, де створив новий фашистський уряд за допомогою нацистської Німеччини, територія Тіролю була включена до зони німецької окупації до кінця Другої світової війни [47, с. 110]. Тож барельєф після падіння фашистського режиму не збили, але й і не завершили. Три панелі, яких бракувало, спочатку “розмістили вздовж великого балкону під барельєфом, що використовували як трибуну на політичних мітингах” [46], а після війни так і не встановили на місце, бо місцеве Управління пам'яток пропонувало прибрати весь барельєф, щоб уникнути “несприятливої реакції іноземного елемента” [46]. Їх було додано до решти композиції аж у 1957 році [46].

У середній частині грандіозного барельєфу Муссоліні (іл. 2) знаходиться *смысловий*

Іл. 1. Фасад будівлі фінансового управління в Боцен/Больцано. Південний Тіроль, Італія. 2018. [50]

Лл. 2. Ганс Піффрадер. Барельєф Муссоліні на колишній штаб-квартирі фашистської партії Casa Littoria. 1939–1942. Боцен/Больцано, Південний Тіроль, Італія. До 2017. [51]

центр всієї композиції – зображення Дуче на коні з піднятою правою рукою у «римському вітанні» [46]. Його оточують чотири алегоричні фігури, що є символами фашистських партійних організацій: Національної фашистської партії, Національної асоціації відпочинку, Італійської партійної молоді Літторіо та Добровільної міліції національної безпеки [46]. Дата завершення робіт над барельєфом висічена в камені згідно “фашистського календаря – ANNO XX EF (двадцятий рік фашистської ери = 1942)” [46]. Поруч із датою викарбувано девіз Муссоліні: «Вір, підкоряйся, борися!» [46].

Композицію барельєфу треба читати зліва направо, починаючи з нижнього ярусу плит. Вона являє собою хронологічну візуалізацію історії фашизму: від його зародження після Першої світової війни, боротьби з більшовизмом та героїзації закатованих більшовиками фашистів до колоніальних здобутків у Лівії та Ефіопії і зазіхань Муссоліні на британське колоніальне панування у Середземномор’ї (1935–1941). Барельєф також унаочнює повернення величі Римської імперії через алегоричне зображення передачі цієї могутньої спадщини римським легіонером фашистському воїну. Йдеться тут і про допомогу Франсіско Франко під час громадянської війни в Іспанії (1936–1939), і про «мир і процвітання», що настали завдяки приходу фашистського режиму, – зображення чоловіків, жінок та дитини символізують розвиток мистецтва, науки, спорту, будівництва, сільського господарства і приріст населення в Італії. Цитуються тут і фашистські гасла «W MUSSOLINI» («Хай живе Муссоліні») в лівому верхньому куті та «MVSSOLINI DVX» («Муссоліні – вождь») в правому нижньому куті.

Тож можна підсумувати, що грандіозний барельєф у Боцен/Больцано є ілюстрацією фашистської пропаганди, націленої на звеличення діянь «Дучо-деміурга» від підняття Італії з руїн після Першої світової війни до повернення країні колишньої величі Римської

імперії. Автор барельєфу Ганс Піффрадер представив фашистського авторитарного узурпатора влади Італії своїм сучасникам та нащадкам в якості нового римського імператора й рятівника італійського народу.

Для того, щоб зрозуміти подальшу реакцію населення м. Боцен/Больцано на важку монументальну спадщину після повали фашистського режиму у 1943 році та деокупації Південного Тіролю від нацистів у 1945 році, варто проаналізувати історичний та демографічний контекст регіону.

Провінція Боцен (нім. – Bozen) або Больцано (італ. – Bolzano) – північно-італійський регіон, розташований на австрійсько-італійському кордоні, що “був частиною Габсбурзької монархії протягом століть до того, як його анексувала Італія в 1919 році” [16, с. 3]. Після Першої світової війни провінцію населяли німецька, італійська та ладинська громади. Більшість населення була німецькомовною, але за фашистського режиму сюди почалася активна італійська імміграція [14, с. 66]. Муссоліні всіляко заохочував італійців переселятися до Південного Тіролю, аби посилити свій вплив на цій території. А після приходу до влади розпочав насильницьку денационалізацію німецьких, ладинських і слов’янських громад [14, с. 66]. Тобто до Боцену фашизм прийшов іззовні [14, с. 66].

Німецькомовні мешканці провінції зазнавали жорстокої дискримінації та утисків під час диктатури Муссоліні. “Німецьку мову в школах та громадських місцях часто забороняли, а німецькі прізвища італізували” [16, с. 4]. З початком Другої світової війни, “у 1939 Гітлер і Муссоліні поставили німецькомовних громадян перед вибором – залишитися в Південному Тіролі і насильно інтегруватися в італійську культуру і мову, або емігрувати до Німецького Рейху і відмовитися від батьківщини своїх предків” [23]. Надскладний вибір не мав “правильного» результату, бо, як би не вчинила німецькомовна людина, вона програвала: або італізувалася і сприймалася

зрадником, або виїжджала і сприймалася нацистом” [23]. В багатьох родинях відбувся трагічний розкол, бо хтось лишився, а хтось поїхав і назавжди оселився в Німеччині [23]. Примусова італізація та репресії призвели до того, що німецькомовне населення, яке залишилося, “сконцентрувалося в старих частинах міста” [16, с. 4] і поступово “відійшло від суспільного життя” [16, с. 5].

За свідченнями місцевих мешканців навіть тепер в Боцен/Больцано все ще можна побачити певний поділ громад, створений за часів фашистського режиму. Доказом цього є в першу чергу архітектура міста – історичний центр виглядає “дуже по-тірольськи: вузькі готичні вулички, мальовничі площі, статуї германських героїв, серед яких середньовічний менестрель Вальтер фон дер Фогельвайде” [23]. А на іншому березі річки – монументальні неокласичні та раціоналістичні будівлі, зведені італійським фашистським режимом [23]. Всі вони мають суворі, рубані, геометричні лінії, немов саркофаги. Найсуперечливішою спорудою є саме будівля фінансового управління, на якій розташовано барельєф Муссоліні, що німецькомовні жителі сприймають як символ поділу людей за етнічною ознакою [16, с. 5].

Цікаво, що до середини 1950-х років барельєф містян не дратував, почасти тому, що його автор став відомим скульптором краю після війни – “Ганс Піффрадер був президентом Асоціації художників Південного Тіролю з 1947 по 1950 рік” [15, с. 653]. Тірольський антрополог Франц Галлер (Franz Haller) сказав про нього: “Ганс Піффрадер цілком може уособлювати широкий спектр «політичного мистецтва», яке завжди було позначене дихотомією співучасті та егоїзму” [15, с. 653]. Попередня співпраця та колаборація художника з режимом Муссоліні не вписувалася в наратив місцевих мешканців про нього як про жертву італійців, тому тему не обговорювали [15, с. 653].

Перший протест проти барельєфу відбувся одразу після встановлення останніх трьох плит у 1957 році [15, с. 655]. Народна партія Південного Тіролю (SVP) “виступила з протестом проти відродження культу особи Муссоліні” [15, с. 655]. Після того протести проти фашистських символів в Боцен/Больцано відбувалися неодноразово. Вони були пов’язані із кардинально різним значенням фашистських пам’ятників для двох найчисленніших етнічних груп провінції,

незалежно від економічного занепаду регіону у 1960-х або його процвітання у подальшому.

У 1970 році Італія нарешті надала Південному Тіролю автономію, і пригнічене фашизмом німецькомовне населення у 1980-х помінялося місцями із італійською більшістю: італійське населення почало скорочуватися, а німецькомовне – зростати [15, с. 656]. Відповідно, італійці перемістилися у квартали, де жили виключно італійські робітники [15, с. 656]. Німецькомовні давно забули, хто був автором барельєфу, і домагалися його демонтажу, а італійці, навпаки, протестували проти забуття пам’яті нації.

Поворотний момент у боротьбі за порозуміння між німецькомовним та італійським населенням Південного Тіролю настав у січні 2011 року [15, с. 663]. Лідери партії SVP досягли компромісу з міністром культури тодішнього прем’єр міністра Берлусконі щодо нейтралізації фашистських пам’ятників у Боцен/Больцано задля мирного співіснування етнічних груп [15, с. 663]. Тодішній губернатор провінції Больцано Луїс Дурнвальдер, що обіймав посаду багато років поспіль, сказав: “...рельєф Муссоліні треба прибрати. У Німеччині пам’ятник Гітлеру у вигляді цього рельєфу Муссоліні був би немислимим, не кажучи вже про його розміщення на громадській будівлі. [...] Італійці не повинні ховатися за конем Муссоліні. Бідні італійці, кажу я, якщо це єдине, що становить їхню ідентичність” [15, с. 664].

На вкрай різку промову губернатора італійці відповіли протестами. Їхнім рупором став телеведучий Вітторіо Сгарбі – мистецтвознавець, колишній член парламенту [15, с. 664]. Він звинувачував південно-тірольців у переслідуванні італійців “як євреїв за часів нацистів” [15, с. 664]. Сгарбі також стверджував, що знесення рельєфу Муссоліні зробить губернатора Дурнвальда не набагато кращим за Гітлера: “Прибрати рельєф – це те саме, що зруйнувати статуї Будди в Афганістані, як це зробили таліби, хоча там більше не живе жоден буддист. Це чисте варварство і насильство. Це означає, що ви знищуєте історію” [15, с. 664–665].

Протистояння між етнічними групами перейшло в активну фазу із демонстраціями [15, с. 665]. Губернатор наголосив на необхідності прийняття швидкого рішення, аби “зупинити етнічну напруженість” [15, с. 665]. Тож було прийнято рішення змінити фасад будівлі з барельєфом Муссоліні таким чином, аби реконтекстуалізувати пам’ятку в найкращий

спосіб, задля чого 2 лютого 2011 року оголосили конкурс художніх проєктів [46].

До участі у конкурсі було запрошено всіх, хто працює в культурній сфері, зокрема, художників, архітекторів та істориків [46]. За задумом організаторів проєкт мав “перетворити барельєф на місце пам'яті, аби він...більше не був безпосередньо видимим, але був доступним вдумливо, з відповідними пояснювальними текстами” [46]. Віталися ідеї та проєкти у будь-якій формі, за умови, що вони зможуть встановити “архітектурний та мистецький діалог із самою будівлею та всією площею” [46], на якій вона розташована. Також оцінювалася “креативність, практичність та якість історичної інформації” [46] художніх проєктів, для чого була створена спеціальна комісія з п'яти осіб, призначених італійською державою, адміністрацією провінції Південного Тіролю та міською радою Боцен/Больцано, до якої входили архітектор, два історики, директорка архівів Південного Тіролю та співробітниця муніципального музею Боцен/Больцано [16, с. 8–9].

Процес відбору був прозорим для громадськості. Всі конкурсні етапи “оприлюднювалися, обговорювалися на прес-конференціях, а результати публікувалися в інтернеті” [16, с. 9]. В рамках відбору проєктів комітет створив вебсайт [46] із детальною інформацією про історію та значення барельєфу, де надавав свіжу інформацію про його реконтекстуалізацію [16, с. 9].

З 486 поданих проєктів було обрано п'ять переможців, серед яких були художники провінції Боцен/Больцано Арнольд Хольцкнехт (Arnold Holzknacht) і Мікеле Бернарді (Michele Bernardi), чия “ідея була прийнята за основу з невеличкими змінами” [46]. Було вирішено *реконтекстуалізувати рельєф Муссоліні*, додавши до нього цитату видатної мислительки ХХ століття – німецько-американської філософині і політологині єврейського походження Ханни Арендт – «Жодна людина не має права підкорятися...» (іл. 3). Журналістка та громадська діячка, вона досліджувала роль індивіда у злочинах проти людства по свідченнях нацистських злочинців у Єрусалимському суді, та вважала, що “найбільше зло породжується бездумством, а єдиним способом протидії йому є критичне мислення” [48].

Посередині барельєфу Муссоліні, на рівні стику верхнього та нижнього ярусів травертинових плит зліва направо вздовж всієї довжини було додано напис із пластикових білих літер, що підсвічуються світлодіодами протягом темного часу доби (іл. 3). Фраза Ханни Арендт (Hannah Arendt) цитується “трьома офіційними мовами провінції Боцен/Больцано: німецькою, італійською та ладинською” [16, с. 7]. Цитата є «прямою відповіддю» на заклик «до сліпої покори», до якої спонукає фашистське гасло Муссоліні, що викарбовано по центру рельєфу під животом коня – «Вір, підкоряйся, борися!» [24].

Іл. 3. Арнольд Хольцкнехт, Мікеле Бернарді. Інсталяція на барельєфі Муссоліні з цитатою Ханни Арендт. 2017. Боцен/Больцано, Південний Тіроль, Італія. [46]

Художники пояснюють мінімальність втручання у твір Ганса Піффрадера навмисним протиставленням лаконічної текстуальної інсталяції “пишномовному стилю фашистської епохи” [24].

Фразу Ханни Арендт було взято з радіоінтерв'ю Йоахіму К. Фесту 9 листопада 1964 року [48], в якому вона стверджувала: “За Кантом, жодна людина не має права підкорятися” (“Kein Mensch hat bei Kant das Recht zu gehorchen”) [48]. Ці слова Ханни Арендт були відповіддю нацисту Адольфу Айхману. Серію авторитетних і полемічних статей Ханни про судовий процес над Адольфом у щотижневому «The New Yorker» згодом було видано книгою «Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла» [49]. Айхман, як і тисячі інших нацистів, виправдовував злочинні дії своїм обов'язком виконувати розпорядження та накази вищого керівництва, і “на суді намагався посилатися на категоричний імператив Канта для виправдання своїх дій, повністю спотворюючи його зміст” [48].

Дивна і парадоксальна фраза Ханни Арендт, з одного боку, позбавляє людину найгрантовнішої зі свобод – права вибору. Адже людина має право обирати сама, як їй діяти в будь-якій ситуації. Право вибору обстоювалося століттями протестантизмом та лібералізмом. Тож людина має право підкорятися, якщо захоче. Однак, з іншого боку, Ханна Арендт апелює в цій фразі до меж, що розділяють добро і зло, мораль та аморальність. Бо, підкоряючись, людина може чинити зло за наказом – піддавати тортурам інших людей, коїти злочини та вбивства, чинити геноцид – вже власними руками. І відповідати за такі дії буде той, хто

підкоряється, так само, як і той, хто віддає злочинні накази.

Цитата Арендт закликає глядачів до вдумливого роздивляння барельєфу і розмірковування над новим смыслом меморативного твору. Вона містить застереження проти підкорення тоталітарному режиму. В новому, трансформованому творі, йдеться не про примирення із важкою пам'яттю, а радше про пам'ять поколінь, які відчували наслідки покори фашистському режиму. Автори інсталяції переосмислюють минуле з позиції сьогодення, розуміючи, до чого призвели репресії, утиски, тортури і вбивства, які приніс фашизм на територію Південного Тіролю та Італії. Завдяки лише одній антифашистській фразі, грандіозний рельєф, що колись був створений для звеличування правління Дуче, тепер виглядає як наочне свідчення злочинів, скоєних ним та тими, хто підтримував Муссоліні.

Для ознайомлення та вивчення реконтекстуалізованого барельєфу, що розташований високо над очима глядачів, на площі перед будівлею було встановлено декілька *інформаційних щитів* з експлікацією твору – схематичним зображенням всіх фігур та написів барельєфу з детальним поясненням, стислою історією твору та описом контексту (іл. 4). Інформацію продубльовано на вищезгаданому вебсайті [46].

Публічне відкриття інсталяції відбулося 5 листопада 2017 року [16, с. 7]. Ніякої помпезності, мінімум патетики – хвилина мовчання за жертвами фашистського режиму, гра оркестру, слово мера Боцен/Больцано [16, с. 7]. Інсталяцію було визнано успішною, бо “вона

Іл. 4. Експлікація на площі перед будівлею фінансового управління. 2017. Боцен/Больцано, Південний Тіроль, Італія. [46]

майже не викликала суперечок ані на національному, ані на місцевому рівнях” [24].

Через те, що пам'ятник не знесли і не залишили в первісному вигляді, муніципальна влада унеможливила гострі конфлікти опозиційних сторін. Навіть після закидів консервативних інтелектуалів, як від вищезгаданого мистецтвознавця Вітторіо Сгарбі, що назвав інсталяцію «марно витраченими грошима» [16, с. 8], або від правоцентристської політикині Мікаели Б'янкофьоре з Forza Italia, що скаржилася про «стирання історії та італійської ідентичності» [16, с. 8], чи від представників місцевої неофашистської партії, один з яких назвав її «актом талібану, спрямованим проти мистецтва та італійської громади» [16, с. 8], переважна більшість громадян Південного Тіролю сприйняла оновлену версію барельєфа як розумну стратегію політики пам'яті. Конструктивної критики не було, а політичні виступи “проти” лише говорили про те, що критикани не підтримають жодну ідею реконтекстуалізації барельєфа.

Головні висновки і перспективи використання результатів дослідження. Приклад переосмислення барельєфу Муссоліні в Боцен/Больцано за допомогою сучасної інсталяції у формі цитати філософії єврейського походження

Ханни Арендт, що досліджувала генезис тоталітарних режимів ХХ століття, є майстерним зразком мінімального втручання у монументально-меморативний твір «важкої спадщини», що не тільки протиставляє лаконізм антифашистської фрази пишномовному і грандіозному скульптурному твору фашистського режиму, а й несе потужну настанову сучасникам критично ставитися до будь-яких проявів диктатури, засуджуючи її пропаганду, цілі та методи.

Креативне рішення щодо політики пам'яті в неоднорідній, багатонаціональній та багатомовній громаді провінції Боцен/Больцано, заслуговує на скрупульозне вивчення, бо є прикладом реконтекстуалізації існуючого пам'ятника фашистського режиму, що спричиняв пасивні та активні протести мешканців протягом 50 років поспіль.

Дане дослідження змушує замислитися над складністю впровадження політики пам'яті в сучасному українському суспільстві та піднімає питання про ступінь участі громадськості у формуванні національної колективної пам'яті, зокрема, у вирішенні, які монументально-меморативні твори можуть бути знищені, а які потребують переосмислення та реконтекстуалізації за допомогою сучасного мистецтва.

Список використаних джерел

1. Arthurs, J. Bathing in Eternal Rome: The Mostra Augustea della Romanita. Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany, eds. Helen Roche and Kyriakos Demetriou, 2017. P. 157–177.
2. Arthurs, J. *Excavating Modernity: The Roman Past in Fascist Italy*. Ithaca and London : Cornell University Press, 2012. 216 p.
3. Arthurs, J. Fascism as Heritage in Contemporary Italy, *Italy Today: The Sick Man of Europe*, eds. Andrea Mammone and Giuseppe Veltri. New York: Routledge, 2010. P. 114–127.
4. Bartolini, F. From Iconoclasm to Museum. Mussolini's villa in Rome, as a Dictatorial Heritage Site. *Martor The Museum of the Romanian Peasant Anthropology Journal / Revue d'Anthropologie du Musèe du Paysan Roumain*. 2018. No. 23. P. 163–73. DOI: www.doi.org/10.57225/martor.2018.23.09
5. Bartolini, F. Dealing With Contested Heritage: Contemporary Art and the Fascist Monument Debate in Gyllnitz. *M. und/e Millan, M. Geschichte und Region/Storia e regione*. 2019. Vol. 28, no.1. P. 131–137.
6. Bartolini, F. Dealing with a Dictatorial Past: Fascist Monuments and Conflicting Memory in Contemporary Italy. *Monument Culture, International Perspectives on the Future of Monuments in a Changing World*, ed. L. Macaluso. London: Rowman & Littlefield, 2019. P. 233–53.
7. Reitz-Joosse, B., & Lamers, H. *The Codex Fori Mussolini: A Latin Text of Italian Fascism*. London and New York: Bloomsbury Academic, 2016. 152 p.
8. Kallis, A. Futures Made Present: Architecture, Monument, and the Battle for the 'Third Way' in Fascist Italy. *Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies*. Brill publishers, 2018. No. 7 (1). P. 45–79. DOI: [10.1163/22116257-00701004](https://doi.org/10.1163/22116257-00701004)
9. Nelis, J. Constructing Fascist Identity: Benito Mussolini and the Myth of Romanita. *Classical World*. 2007. No. 100 (4). P. 391–415. DOI: [10.1353/clw.2007.0069](https://doi.org/10.1353/clw.2007.0069)
10. Nelis, J. Back to the Future. Italian Fascist Representations of the Roman Past. *Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies*. Brill publishers, 2014. No. 3 (1). P. 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1163/22116257-00301001>
11. Malone, H. (2022). Feeling Political in Military Cemeteries: Commemoration Politics in Fascist Italy. *Feeling Political. Emotions and Institutions since 1789*. Palgrave Macmillan, 2022. P. 219–248. DOI: [10.1007/978-3-030-89858-8_8](https://doi.org/10.1007/978-3-030-89858-8_8)

12. Follo, V. The Power of Images in the Age of Mussolini : Publicly Accessible Penn Dissertation. 2013. 858 p. <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2016&context=edissertations> (дата звернення: 28.03.2023).
13. Campbell, A. The forgotten fascist legacy. Benito Mussolini's role in preserving ancient Roman monuments. *Josho Brouwers*. 2021. URL: <https://www.joshoBrouwers.com/articles/forgotten-fascist-legacy/> (дата звернення: 28.03.2023).
14. Pupella-Noguiss I. Fascist Monumentality in Bolzano and Trieste: Can Public History Help to Deal with it? *Knowledgescape. Insights on Public Humanities*, eds. Eugenio Burgio, Franz Fischer, Marco Sartor, 2021. P. 65–81. https://edizionicafoscari.unive.it/media/pdf/books/978-88-6969-543-8/978-88-6969-543-8-ch-04_9UmATvM.pdf
15. Steinacher G. Fascist Legacies: The Controversy over Mussolini's Monuments in South Tyrol. *European Yearbook of Minority Issues Online*. 2013. Vol. 10, no. 1. URL: <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1144&context=historyfacpub> (дата звернення: 28.03.2023).
16. The Contested Histories Initiative. Mussolini Bas-Relief in Italy, *Contested Histories Case Study*. 2022. No. 84. 14 p. URL: https://contestedhistories.org/wp-content/uploads/Italy_-Mussolini-Bas-Relief-in-Bolzano.pdf (дата звернення: 28.03.2023).
17. Carla A., Mitterhofer J. Transforming A Controversial Heritage: The Case Of The Fascist Victory Monument In South Tyrol. *Acta Universitatis Carolinae. Studia Territorialia*, 2017. Vol. 17, no. 2. P. 11–34. DOI: 10.14712/23363231.2018.1
18. Ben-Ghiat, R. Why are Fascist Monuments still standing in Italy? *The New Yorker*. 2017. No. 5. URL: <https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/why-are-so-many-fascist-monuments-still-standing-in-italy> (дата звернення: 28.03.2023).
19. Dama, F. Fascist Monuments: A Heavy Heritage. *Italy Segreta*, 2022. URL: <https://italysegreta.com/a-heavy-heritage/> (дата звернення: 28.03.2023).
20. Vianello, G. Explained: What are Italy's Laws Against Support for Fascism? *The Local*. 2022. URL: <https://www.thelocal.it/20221028/explained-what-are-italys-laws-against-support-for> (дата звернення: 28.03.2023).
21. Kington, T. Mussolini's beautiful architecture outlives the ugly face of fascism. *The Times*. 2021. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/mussolinis-beautiful-architecture-outlives-the-ugly-face-of-fascism-f8wzcxt0c> (дата звернення: 28.03.2023).
22. Kington, T. Fendi transforms Mussolini's fascist HQ into a temple to high fashion. *The Times*. 2015. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/fendi-transforms-mussolinis-fascist-hq-into-a-temple-to-high-fashion-dbgxhsbs95w> (дата звернення: 28.03.2023).
23. Bell, B. South Tyrol's identity crisis: Italian, German, Austrian...? *BBC News*. 2012. URL: <https://www.bbc.com/news/magazine-20633126> (дата звернення: 28.03.2023).
24. Invernizzi-Accetti, C. A Small Italian Town Can Teach the World How To Defuse Controversial Monument. *The Guardian*. 2017. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/dec/06/bolzano-italian-town-defuse-controversial-monuments> (дата звернення: 28.03.2023).
25. Гриценко О. *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*. Видання друге, доповнене. / Упор. Н. Гончаренко. К.: Майстер Книг, 2022. 336 с.
26. Гриценко О. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. К.: К.І.С., 2017. 1136 с. ; іл.
27. Nikiforov Y., Baitsym P. *Art for Architecture. Ukraine. Soviet Modernist Mosaics from 1960 to 1990*. Berlin: DOM Publishers, 2020. 314 p.
28. Гончаренко Н. Різна пам'ять про спільне минуле. *Критика*. 2022. № 7/8. С. 30–34.
29. Гончаренко Н. Культурна спадщина радянського періоду в публічному просторі сучасної України: дискусії щодо історичної та мистецької цінності. *Культурологічна думка*. 2019. № 15. С. 161–168.
30. Шліпченко С. Дилеми й головоломки пам'яті. *Критика*. 2017. № 3/4. С. 24–28.
31. Шліпченко С. DeCom Job: Кілька загальних міркувань щодо специфіки процесів декомунізації у просторах міста. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2017. № 1(2). С. 152–165
32. Набок С. Пам'ятник як маркер: особливості функціонування в публічному просторі в контексті політики декомунізації в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 3–4. С. 193–214.
33. Довгополова О. Червоні лінії минулого: «Велика перемога» чи «перемога над нацизмом»? *ЛВ.ua*. 2022. URL: https://lb.ua/culture/2022/05/04/515608_chervoni_linii_minulogo_velika.html (дата звернення: 14.04.2023).
34. Балашова О. Як з Українського дому знімали шкіру. Невиліковна хвороба декомунізації. *УП. Культура*. 2016. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/19/216764/> (дата звернення: 14.04.2023).
35. Осьмак В. Казус Щорса: декомунізація – реванш чи покарання? *УП. Культура*. 2016. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/07/6/214761/> (дата звернення: 14.04.2023).

36. Шурхало Д. Лагідна декомунізація: старі пам'ятники із новим змістом. *Радіо Свобода*. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30212379.html> (дата звернення: 14.04.2023).
37. Касьянова Д. Щорсзна-що: Чи може декомунізація бути креативною. *Birdinflight*. 2020. URL: <https://birdinflight.com/nathnennya-2/crytyka/20200908-molyar-decommunization-ukr.html> (дата звернення: 14.04.2023).
38. Козлова К. Справа його живе: Чому італійці тримаються за фашистську архітектуру. *Birdinflight*. 2017. URL: <https://birdinflight.com/architectura-uk/20221006-fascist-architecture.html> (дата звернення: 27.03.2023).
39. Коваленко А. Муссоліні живий: Чому в Італії досі бережуть фашистські пам'ятники. *Деро.ua*. 2017. URL: <https://www.dero.ua/ukr/svit/mussolini-zhiviy-chomu-v-italiyi-dosi-berezhut-fashistski-ram-yatniki-20171006653351> (дата звернення: 27.03.2023).
40. Кудрик Н. Рим у мріях Муссоліні. *Радіо Свобода*. 2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/964827.html> (дата звернення: 27.03.2023).
41. Macdonald, S. *Difficult heritage: negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. Taylor & Francis e-Library, 2010. URL: https://www.york.ac.uk/media/sociology/difficult%20heritage_excerpts.pdf (дата звернення: 27.03.2023).
42. Рябенко С. Денацифікація Німеччини: уроки для України. *Zbruc*. 2017. URL: <https://zbruc.eu/pode/67750> (дата звернення: 27.03.2023).
43. Heywood, P. (2019). Fascism, uncensored. *Terrain anthropologie & sciences humaines [Online]*. 2019. No. 72. DOI: <https://doi.org/10.4000/terrain.18955>.
44. Emanuele Fiano on Activism against Oblivion : Interview with Barbara Faedda; Holocaust Remembrance Day 2022. *The Italian Academy for Advanced Studies in America*. Columbia. University in the City of New York, January 27, 2022. URL: <https://italianacademy.columbia.edu/events/emanuele-fiano-activism-against-oblivion-interview-barbara-faedda-holocaust-remembrance-day> (дата звернення: 27.03.2023).
45. Ray, M. Giorgia Meloni. Prime minister of Italy. *Encyclopaedia Britannica*. 2023. URL: <https://www.britannica.com/biography/Giorgia-Meloni> (дата звернення: 27.03.2023).
46. *The Monumental Bas-Relief in Bozen-Bolzano: From Hans Piffrader To Hannah Arendt Bz Light On Dictatorship*. <https://www.basrelief-bolzano.com/en/content/the-bas-relief.html> (дата звернення: 27.03.2023).
47. Motta, G. *The Italian military governorship in South-Tyrol and the rise of Fascism*. Edizioni Nuova Cultura : Roma, 2012. 223 p. DOI: 10.4458/9261 URL : https://www.academia.edu/8669804/the_Italian_military_governorship_in_south_Tyrol_and_the_Rise_of_Fascism (дата звернення: 27.03.2023).
48. Валле В. Ханна Арендт: Бездумство породжує зло. *ГО Український інтерес*. 2022. URL: <https://uaip.press/blogs/1498762-1498762> (дата звернення: 27.03.2023).
49. Карпюк О. Розповідь про банальність зла. *Історична правда*. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2021/09/29/160239/> (дата звернення: 27.03.2023).
50. Bartleby08. [Fassade finanzamt bozen 2018.jpg], 2018. *Wikimedia Commons*. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fassade_finanzamt_bozen_2018.jpg (дата звернення: 29.03.2023).
51. Wolfgang M. [Piffrader Hans Relief Der Triumph des Faschismus Finanzamt Bozen.jpg], 2017. *Wikipedia*. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Piffrader_Hans_Relief_Der_Triumph_des_Faschismus_Finanzamt_Bozen.jpg (дата звернення: 29.03.2023).

References

1. Arthurs, J. (2017). Bathing in Eternal Rome: The Mostra Augustea della Romanita. *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, eds. Helen Roche and Kyriakos Demetriou, 157–177.
2. Arthurs, J. (2012). *Excavating modernity: The Roman past in Fascist Italy*. Ithaca and London: Cornell University Press.
3. Arthurs, J. (2010). Fascism as Heritage in Contemporary Italy. *Italy Today: The Sick Man of Europe*, eds. Andrea Mammone and Giuseppe Veltri. New York: Routledge, 114–127.
4. Bartolini, F. (2018). From Iconoclasm to Museum. Mussolini's villa in Rome, as a Dictatorial Heritage Site. *Martor The Museum of the Romanian Peasant Anthropology Journal / Revue d'Anthropologie du Musée du Paysan Roumain*, (23), 163–73. DOI: 10.57225/martor.2018.23.09
5. Bartolini, F. (2019) Dealing with contested heritage: Contemporary art and the Fascist monument debate in Gullnitz. *M. und/e Millan, M. Geschichte und Region/Storia e regione*, 28(1), 131–137.
6. Bartolini, F. (2019). Dealing with a dictatorial past: Fascist monuments and conflicting memory in contemporary Italy. *Monument Culture, International Perspectives on the Future of Monuments in a Changing World*, ed. L. Macaluso. London: Rowman & Littlefield, 233–53.
7. Reitz-Joosse, B., & Lamers, H. (2016). *The Codex Fori Mussolini: A Latin Text of Italian Fascism. Edited with Introduction, Commentary and Translation*. Bloomsbury Academic. https://books.google.com.ua/books?id=GB6vDAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

8. Kallis, A. (2018). Futures Made Present: Architecture, Monument, and the Battle for the 'Third Way' in Fascist Italy. *Fascism*, 7(1), 45–79. DOI:10.1163/22116257-00701004
9. Nelis, J. (2007). Constructing Fascist Identity: Benito Mussolini and the Myth of Romanita. *Classical World*, (100), 391–415. DOI:10.1353/clw.2007.0069
10. Nelis, J. (2014). Back to the Future. Italian Fascist Representations of the Roman Past, in: *Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies* (Brill publishers). *Fascism*, 3(1), 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1163/22116257-00301001>
11. Malone, H. (2022). Feeling political in military cemeteries: commemoration politics in Fascist Italy. *Feeling Political. Emotions and Institutions since 1789*. Palgrave Macmillan, 219–248. DOI: 10.1007/978-3-030-89858-8_8
12. Follo, V. (2013). *The Power of Images in the Age of Mussolini*. [PhD Dissertation, University of Pennsylvania]. Publicly Accessible Penn Dissertations. <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2016&context=edissertations>
13. Campbell, A. (2021, 25 March). The forgotten fascist legacy. Benito Mussolini's role in preserving ancient Roman monuments. *Joshobrouwers*. <https://www.joshobrouwers.com/articles/forgotten-fascist-legacy/>
14. Pupella-Nogués, I. (2021). Fascist Monumentality in Bolzano and Trieste: Can Public History Help to Deal with it? *Knowledgescape. Insights on Public Humanities*, eds. Eugenio Burgio, Franz Fischer, Marco Sartor, 65–81. https://edizionicafoscari.unive.it/media/pdf/books/978-88-6969-543-8/978-88-6969-543-8-ch-04_9UmATvM.pdf
15. Steinacher, G. (2013). Fascist Legacies: The Controversy over Mussolini's Monuments in South Tyrol. *European Yearbook of Minority Issues Online*, 10(1). <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1144&context=historyfacpub>
16. The Contested Histories Initiative (2022). Mussolini Bas-Relief in Italy, *Contested Histories Case Study #84*. https://contestedhistories.org/wp-content/uploads/Italy_-Mussolini-Bas-Relief-in-Bolzano.pdf
17. Carla, A., Mitterhofer, J. (2017). Transforming A Controversial Heritage: The Case Of The Fascist Victory Monument In South Tyrol. *Acta Universitatis Carolinae. Studia Territoria*, 17(2). 11–34. DOI: 10.14712/23363231.2018.1
18. Ben-Ghiat, R. (2017, October). Why are Fascist Monuments still standing in Italy? *The New Yorker*, (5). <https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/why-are-so-many-fascist-monuments-still-standing-in-italy>
19. Dama, F. (2022, March). Fascist Monuments: A Heavy Heritage. *Italy Segreta*. <https://italysegreta.com/a-heavy-heritage/>
20. Vianello, G. (2022, 28 October). Explained: What are Italy's Laws Against Support for Fascism? *The Local*. <https://www.thelocal.it/20221028/explained-what-are-italys-laws-against-support-for>
21. Kington, T. (2021, May). Mussolini's beautiful architecture outlives the ugly face of fascism. *The Times*. <https://www.thetimes.co.uk/article/mussolinis-beautiful-architecture-outlives-the-ugly-face-of-fascism-f8wzcxt0c>
22. Kington, T. (2015, 23 October). Fendi transforms Mussolini's fascist HQ into a temple to high fashion. *The Times*. <https://www.thetimes.co.uk/article/fendi-transforms-mussolinis-fascist-hq-into-a-temple-to-high-fashion-dbgxhsbs95w>
23. Bell, B. (2012, 8 December). South Tyrol's identity crisis: Italian, German, Austrian...? *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/magazine-20633126>
24. Invernizzi-Accetti, C. (2017, 6 December). A Small Italian Town Can Teach The World How To Defuse Controversial Monument, *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/dec/06/bolzano-italian-town-defuse-controversial-monuments>
25. Hrytsenko, O. (2022). *Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavnyshche [Decommunisation in Ukraine as a state policy and as a socio-cultural phenomenon]*. Vydannia druhe, dopovnene. / Upor. N. Honcharenko [Second edition, supplemented, edited by N. Honcharenko]. Kyiv: Maister Knyh [Master of Books].
26. Hrytsenko, O. (2017). *Prezydenty i pam'iat. Polityka pam'iaty prezidentiv Ukrainy (1994–2014): pidgruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty [Presidents and memory. The policy of memory of the Presidents of Ukraine (1994–2014): background, messages, implementation, results]*. Kyiv: K.I.S.
27. Nikiforov, Y., Baitsym, P. (2020). *Art for Architecture. Ukraine. Soviet Modernist Mosaics from 1960 to 1990*. Berlin: DOM Publishers.
28. Honcharenko, N. (2022). Rizna pam'iat pro spilne mynule [Different memories of the common past]. *Krytyka [Critique]*, 7/8, 30–34.
29. Honcharenko, N. (2019). Kulturna spadshchyna radianskoho periodu v publicnomu prostori suchasnoi Ukrainy: dyskusii shchodo istorychnoi ta mystetskoï tsinnosti [Cultural Heritage of the Soviet Period in the Public Space of Modern Ukraine: Discussions on Historical and Artistic Value]. *Kulturolohichna dumka [Cultural Thought]*, 15, 161–168.
30. Shlipchenko, S. (2017). Dylemy y holovolomyky pam'iaty [Dilemmas and puzzles of memory]. *Krytyka [Critique]*, 3/4, 24–28.

31. Shlipchenko, S. (2017). DeCom Job: Kilka zahalnykh mirkuvan shchodo spetsyfiky protsesiv dekomunizatsii u prostorakh mista [DeCom Job: Some general considerations on the specifics of decommunisation processes in urban spaces]. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii [City: history, culture, society. E-journal of urban studies]*, 1(2), 152–165.
32. Nabok, S. (2018). Pam'iatnyk yak marker: osoblyvosti funktsionuvannia v publichnomu prostori v konteksti polityky dekomunizatsii v Ukraini [Monument as a marker: peculiarities of functioning in public space in the context of decommunisation policy in Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [Academic Notes of the I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 3–4, 193–214.
33. Dovhopolova, O. (2022, 4 May). Chervoni linii mynuloho: «Velyka peremoha» chy «peremoha nad natsyzmom»? [Red Lines of the Past: "Great Victory" or "Victory over Nazism"?] *LB.ua*. https://lb.ua/culture/2022/05/04/515608_chervoni_linii_minulogo_velika.html
34. Balashova, O. (2016, 19 August). Yak z Ukrainskoho domu znymary shkiru. Nevylikovna khvoroba dekomunizatsii. [How the Ukrainian House was skinned. The incurable disease of decommunisation]. *UP. Kultura [Ukrainian Truth. Culture]*. <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/19/216764/>
35. Osmak, V. (2016, 6 July). Kazus Shchorsa: dekomunizatsiia – revansh chy pokarannia? [The Shchors case: is decommunisation revenge or punishment?] *UP. Kultura [Ukrainian Truth. Culture]*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/07/6/214761/>
36. Shurkhalo, D. (2019, 12 October). Lahidna dekomunizatsiia: stari pamiatnyky iz novym zmistom. [Gentle decommunisation: old monuments with new meaning]. *Radio Svoboda [Radio Freedom]*. <https://www.radiosvoboda.org/a/30212379.html>
37. Kasianova, D. (2020, 18 September). Shchorszna-shcho: Chy mozhe dekomunizatsiia buty kreatyvnoiu [Shchors knows what: Can decommunisation be creative?] *Birdinflight*. <https://birdinflight.com/natnennyya-2/crytyka/20200908-molyar-decommunization-ukr.html>
38. Kozlova, K. (2022, 6 October). Sprava yoho zhyve: Chomu italiitsi trymaiutsia za fashystsku arkhitekturu [His work lives on: Why Italians cling to fascist architecture]. *Birdinflight*. <https://birdinflight.com/architectura-uk/20221006-fascist-architecture.html>
39. Kovalenko, A. (2017, 8 October). Mussolini zhyvyi: Chomu v Italii dosi berezhut fashystski pamiatnyky [Mussolini is alive: Why fascist monuments are still preserved in Italy]. *Depo.ua*. <https://www.depo.ua/ukr/svit/mussolini-zhiviy-chomu-v-italiyi-dosi-berezhut-fashistski-pam-yatniki-20171006653351>
40. Kudryk, H. (2007, 5 June). Rym u mriiakh Mussolini [Rome in Mussolini's dreams]. *Radio Svoboda [Radio Freedom]*. <https://www.radiosvoboda.org/a/964827.html>
41. Macdonald, S. (2010). *Difficult heritage: negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. Taylor & Francis e-Library. https://www.york.ac.uk/media/sociology/difficult%20heritage_excerpts.pdf
42. Riabenko, C. (2017, 27 June). Denatsyfikatsiia Nimechchyny: uroky dlia Ukrainy [Denazification of Germany: Lessons for Ukraine]. *Zbruc*. <https://zbruc.eu/node/67750>
43. Heywood, P. (2019). Fascism, uncensored. *Terrain anthropologie & sciences humaines* [Online], (72). DOI: <https://doi.org/10.4000/terrain.18955>
44. *Emanuele Fiano on Activism against Oblivion* (2022, 27 January). [Interview with Barbara Faedda]. *Holocaust Remembrance Day 2022. The Italian Academy for Advanced Studies in America*. Columbia University in the City of New York. <https://italianacademy.columbia.edu/events/emanuele-fiano-activism-against-oblivion-interview-barbara-faedda-holocaust-remembrance-day>
45. Ray, M. (2023, 12 Mar). Giorgia Meloni. Prime minister of Italy. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Giorgia-Meloni>
46. The Monumental Bas-Relief in Bozen-Bolzano: From Hans Piffrader To Hannah Arendt Bz Light on Dictatorship. <https://www.basrelief-bolzano.com/en/content/the-bas-relief.html>
47. Motta, G. (2012). *The Italian military governorship in South-Tyrol and the rise of Fascism*. Roma: Edizioni Nuova Cultura. DOI: 10.4458/9261 https://www.academia.edu/8669804/the_Italian_military_governorship_in_south_Tyrol_and_the_Rise_of_Fascism
48. Vallie, V. (2022, 4 December). Khanna Arendt: Bez dumstvo porodzhuie zlo [Hannah Arendt: Thoughtlessness breeds evil]. *HO Ukrainysky interes [NGO Ukrainian Interest]*. <https://uain.press/blogs/1498762-1498762>
49. Karpiuk, O. (2021, 29 September). Rozpovid pro banalnist zla [A story about the banality of evil]. *Istorychna pravda [The historical truth]*. <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2021/09/29/160239/>
50. Bartleby08. (2018, 6 November). [Fassade finanzamt bozen 2018.jpg]. *Wikimedia Commons*. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fassade_finanzamt_bozen_2018.jpg (date of access: 29.03.2023).
51. Wolfgang, M. (2017, 27 March). [Piffrader Hans Relief Der Triumph des Faschismus Finanzamt Bozen.jpg]. *Wikipedia*. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Piffrader_Hans_Relief_Der_Triumph_des_Faschismus_Finanzamt_Bozen.jpg (date of access: 29.03.2023).

Подано до редакції 29.03.2023